

POLACY I POLSKIE DZIEDZICTWO KULTUROWE W KRAJACH EUROPY WSCHODNIEJ (CZ. 5)

Dzieje społeczności polskich - do 1914 r.

GLÓWNE SKUPISKA

Pod pojęciem krajów Europy Wschodniej rozumie się przede wszystkim obszary byłego ZSRR, a więc, poza Rosją, państwa takie, jak: Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś oraz Ukraina. Omawiając losy Polaków na terenie byłego ZSRR, nie sposób też nie wspomnieć o polskiej obecności w takich krajach, jak Mołdowa (Mołdawia) oraz Kazachstan i republiki kaukaskie: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja. Społeczność polską zamieszkującą wschodnie rejony Europy można podzielić na trzy zasadnicze grupy: 1 – ludność dawnych ziem Rzeczypospolitej, która w wyniku politycznych zmian znalazła się pod obcym panowaniem, 2 – dobrowolnych emigrantów szukających pracy, 3 – deportowanych i zesłanych emigrantów politycznych, głównie w rejon Syberii. Niezależnie od genezy poszczególnych grup oraz zmian politycznych, do dnia dzisiejszego przetrwały w wymienionych krajach Europy Wschodniej znaczące liczebnie wspólnoty polskie, mające za sobą długie, a niejednokrotnie także bardzo bolesne doświadczenia historyczne. Zrozumienie skomplikowanych losów tych społeczności oraz ich obecnej sytuacji nie jest możliwe bez sięgania do genezy obecności polskiej na tzw. kresach dawnej Rzeczypospolitej, jak też w głębokich rejonach europejskiej i azjatyckiej części Rosji.

Bezpośrednie sąsiedztwo ziem polskich z krajami określanymi mianem Europy Wschodniej sprzyjało bliskim kontaktom niemal od zarania dziejów. Pierwszymi polskimi przybyszami na tych terenach byli kupcy, członkowie poselstw dyplomatycznych bądź też jeńcy wojenni. Większe skupiska polskie zaczęły powstawać na Rusi Czerwonej, po jej zajęciu przez króla Kazimierza Wielkiego, jak też na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza po unii polsko-litewskiej z 1385 r. oraz po unii lubelskiej z 1569 r.

Największą liczebnie społeczność w okresie przedrozbiorowym stanowili Polacy w Rosji. Znaczniejsze grupy, głównie polskich jeńców, pojawiły się w Rosji w okresie wojen polsko-rosyjskich w XVI i XVII w. Już wówczas, w okresie tzw. wielkiej smuty i politycznych wydarzeń zwanych dymitriadami odnotowano pierwszych polskich politycznych zesłańców za Ural, którzy stali się następnie organizatorami życia społeczno-gospodarczego ziem syberyjskich, niedawno włączonych do państwa rosyjskiego.

Nowy okres w dziejach polskiej diaspory otworzył upadek Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. W jego wyniku Rosja zajęła ziemie polskie zamieszkałe przez ponad 5,5 mln obywateli. Dramatyczna walka Polaków o odzyskanie niezależności politycznej, poczynawszy od konfederacji barskiej poprzez kolejne powstania narodowe, krwawo tłumione przez Rosję, spowodowało uwięzienie, zesłanie lub przymusowe wcielenie do wojska rosyjskiego tysięcy Polaków. Pierwszą większą liczebnie (ok. 10 tys. osób) grupą politycznych zesłańców stali się konfederaci barscy, wśród nich tak znane postaci, jak Tadeusz Kościuszko, legendarny przywódca ludu warszawskiego Jan Kiliński, czy też działacz polityczny i pisarz Julian Ursyn Niemcewicz. Po powstaniu listopadowym na teren Rosji deportowano ponad 50 tys. osób, prawie 40 tys. zaś po upadku powstania styczniowego. Większość z nich trafiła w głąb Rosji, na Syberię lub na tzw. ciepły Sybir, czyli Kaukaz.

Kolonie polskie, będące wynikiem dobrowolnych migracji arystokracji, szlachty i zamożnego mieszczaństwa, powstały też w wielu ośrodkach miejskich w Rosji, takich jak: Moskwa, Petersburg, Odessa, Smoleńsk. Polskich studentów i wykładowców przyciągały z kolei ośrodki uniwersyteckie na terenie Rosji i dawnych obszarach Rzeczypospolitej: Charków, Dorpat, Kazań, Kijów, Mińsk, Ryga, Wilno.

Nowym zjawiskiem było pojawienie się w XIX w. emigracji zarobkowej do Rosji. Polscy chłopcy z Galicji zasiedlali rolnicze obszary w Besarabii, południowej części Ukrainy i rejonie Morza Czarnego, zaś polscy robotnicy poszukiwali zatrudnienia w zakładach przemysłowych Petersburga, Moskwy, Odessy oraz w Zagłębiu Donieckim. Ogółem wychodźstwo polskie do imperium rosyjskiego o charakterze zarobkowym w latach 1890-1914 szacowane jest na ok. 400 tys. osób.

Znaczącą liczebnie grupę stanowili Polacy w wojsku rosyjskim (ok. 150 tys.) oraz na uczelniach w XIX w. (ok. 30 tys. polskich studentów). Spis ludności w Rosji, przeprowadzony w 1897 r., wykazał ponad 1 mln 100 tys. Polaków, zaś dane z 1911 r. mówiły nawet o ponad 2 mln 800 tys. ludności polskiej zamieszkałej w Rosji (nie licząc Królestwa Polskiego). Większość Polaków zamieszkiwała w 9 guberniach zachodnich, czyli na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej. Ośrodkiem miejskim skupiającym najwięcej Polaków na tym obszarze było Wilno. Według danych z 1909 r. niemal połowę mieszkańców (ok. 100 tys. osób) stanowili Polacy. Z kolei na terenach Rosji właściwej największe skupiska polskie przed I wojną światową istniały w Petersburgu, Kijowie, Odessie, Rydze i Moskwie. Emigracja polska w przeważającej mierze miała charakter wiejski, jedynie jedna trzecia Polaków osiedliła się w miastach. Polacy w Rosji stanowili typowo napływową społeczność, stąd też liczebnie przeważali wśród niej mężczyźni, co w konsekwencji, poprzez małżeństwa mieszane, przyspieszało procesy asymilacyjne.

Długa jest lista polskich emigrantów, którzy zasłużyli się dla rozwoju gospodarczego i społeczno-kulturalnego miejscowych społeczności, zwłaszcza zaś dla zagospodarowania Syberii, gdzie polscy zesłańcy wprowadzali nowe narzędzia pracy (np. plug), budowali miasta, połączenia kolejowe, mosty, jak też wykładali na uniwersytetach i prowadzili

Kościół św. Jana Chrzciciela w Białej Cerkwi

Pomnik Mickiewicza w Lwowie

Katedra w Krzemieńcu Podolskim

badania naukowe. Wśród nich wymienić można dla przykładu: Aleksandra Czekańskiego – zasłużonego w badaniach geologicznych Syberii, architektów, Ignacego Krzyształowicza, działającego w guberni jelizawietpolskiej, oraz Józefa Gosławskiego z Baku, Witolda Zglenickiego i Pawła Potockiego – zasłużonych dla rozwoju przemysłu naftowego na Kaukazie oraz wielu naukowców z innych dziedzin.

Odmienny charakter miała obecność polska na obszarze dzisiejszej Białorusi, Litwy czy Łotwy. Była ona wynikiem pozostawania ludności przez kilka wieków w granicach jednego państwa, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów, począwszy od XVI w. aż do jej upadku w końcu XVIII w. Teren Wielkiego Księstwa Litewskiego, obejmujący także obszary dzisiejszej Białorusi, stał się rejonem wzajemnego przenikania ludności polskiej, litewskiej i białoruskiej. Szczególnie intensywne procesy integracyjne dokonywały się po unii lubelskiej z 1569 r., która gwarantowała, m.in. prawo osiedlania się Polaków na Litwie oraz Litwinów w Koronie. Procesy polonizacyjne objęły znaczną część magnaterii i szlachty zamieszkałej w Księstwie, zaś wpływy kultury polskiej

Cmentarz na Rosie w Wilnie

szerzone były przez liczne instytucje, w tym założoną przez króla Stefana Batorego Akademię Wileńską, jak też za pośrednictwem Kościoła katolickiego. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero w końcu XIX w., gdy doszło do rozwoju litewskiego ruchu narodowego, który w naturalny sposób znalazł się w opozycji do języka i kultury polskiej. Przed I wojną światową głównymi obszarami osiedlenia Polaków była Wileńszczyzna, wschodnia część Litwy Kowieńskiej oraz rejon Grodna na obecnej Białorusi.

W ścisłych związkach państwowych z państwem polskim pozostawały przez kilka stuleci obszary dzisiejszej Łotwy, zwłaszcza jej południowo-wschodnia część, stanowiąca dawne Inflanty. Przełomową datą

w dziejach tego rejonu był rok 1561, w którym to ostatni mistrz Zakonu Kawalerów Mieczowych uznał zwierzchnictwo króla polskiego i większość Inflant znalazła się w granicach Rzeczypospolitej. Część tego obszaru została później zajęta przez Szwecję oraz Rosję, część jednak, zwana Łatgalią, ze stolicą w Dyneburgu, trwała w związku z Polską aż do rozbiorów ziem polskich. Z tych właśnie terenów pochodziły wielkie i znane w Rzeczypospolitej rody, wywodzące się od spolonizowanej szlachty pochodzenia niemieckiego i szwedzkiego, np. Platerowie czy Tyzenhausowie. Po rozbiorach państwa polskiego obszar ten poddano rusyfikacji, zaś ludność dotknęła represje po kolejnych powstaniach narodowych. W końcu XIX w. głównym ośrodkiem życia polskiego na Łotwie stała się Ryga, zwłaszcza dzięki sile przyciągania miejscowej politechniki, na której odsetek studentów Polaków sięgał 30 proc.

Nieco mniejsza liczebnie przed I wojną światową była społeczność polska w sąsiadującej z Łotwą Estonii. Przez krótki okres, na przełomie XVI i XVII w. południowa część tego kraju, wraz z ośrodkami miejskimi Parnawą i Dorpatem, znalazła się w gra-

nicach Rzeczypospolitej. Wkrótce jednak ziemie estońskie trafiły pod władanie szwedzkie, zaś od 1721 r. zajęła te tereny Rosja. W XIX w. ośrodkiem skupiającym Polaków, głównie studentów, był uniwersytet w Dorpacie. Wśród Polaków kształcych się na tej uczelni znajduje się wiele znanych postaci, jak np. Tytus Chałubiński, Benedykt Dybowski, późniejszy badacz fauny jeziora Bajkał, Bolesław Limanowski, znany działacz socjalistyczny, Marian Zdziechowski i wielu innych.

Jedną z największych liczebnie społeczności polskich na Wschodzie stanowili Polacy zamieszkali na terenie obecnej Ukrainy. Dzieje tego kraju związane są również w sposób nierozdzielny z polską historią, zaś legenda kresów bliższych i dalszych utrwalana była w polskiej poezji, literaturze i historiografii. Pomimo próby wybicia się na niepodległość, podjętej przez Kozaków pod wodzą hetmana Chmielnickiego w połowie XVII w., znaczna część ziem ukraińskich pozostawała do upadku Rzeczypospolitej w XVIII w. w jednym państwie. Województwa Iwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie znajdowały się w granicach Polski aż do 1939 r. Na terenie Ukrainy powstały potężne fortuny magnackie Branickich, Potockich, Rzewuskich czy Sobańskich. Z ziem tych wywodziło się też wielu wybitnych twórców polskiej kultury, pisarzy,

uczonych oraz artystów. Wspólne i wielowiekowe dzieje polityczne, przenikanie się wpływów kulturalnych oraz w wielu wypadkach bliskie więzi rodzinne sprawiły, że ślady polskości na terenie Ukrainy zawsze były wyraźnie zauważalne i liczne. Do dnia dzisiejszego znajome skojarzenia z historii bądź literatury przywołują takie nazwy, jak: Dzikie Pola, Biała Cerkiew, Humań z parkiem Zofiówką, ufundowanym dla pięknej żony przez Szczęsnego Potockiego, nie istniejący obecnie dwór w Tymoszwówce, gdzie wychowywał się znakomity kompozytor Karol Szymanowski, twierdza Kamieniec Podolski, symbol Rzeczypospolitej jako przedmurza chrześcijaństwa, Zbaraż, Żytomierz i wiele innych miejsc.

Trudną sprawą jest określenie liczebności Polaków na ziemiach ukraińskich, zwłaszcza że dane te ulegały zmianom w związku z procesami asymilacyjnymi, jak też represjami wobec ludności polskiej ze strony władz carskich. Według szacunków historyków, w 1911 r. na terenie 3 guberni – kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej – mieszkało ogółem prawie 900 tys. Polaków.

PIERWSZE POLSKIE ORGANIZACJE

Działalność polityczna i społeczno-kulturalna polskiej diaspory przed I wojną światową miała bardzo ograniczony charakter, gdyż Polacy znajdujący się pod zaborem rosyjskim nie mogli zakładać żadnych organizacji o charakterze narodowym. Ogromną rolę w okresie niewoli narodowej oraz wobec braku politycznych swobód w imperium rosyjskim odegrał Kościół katolicki. Do pierwszych organizacji powstałych w Cesarstwie

Vilno, Dzień Polonii

Rosyjskim zaliczane jest Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynne, utworzone w 1878 r. w Rydze. Prowadziło ono ochronki i szkoły parafialne oraz pełniło rolę polskiego ogniska kulturalnego. Podobne organizacje powstały w latach 80. i 90. XIX w. w Odessie, Petersburgu, Moskwie, Pskowie, Rostowie oraz w miastach syberyjskich: Tobolsku i Irkucku. W latach 70. i 80. powstawały też polskie organizacje studenckie w ośrodkach uniwersyteckich na terenie imperium rosyjskiego. Przykładem w tej mierze może być ukształtowanie się silnej kolonii polskiej w Dorpacie oraz powołanie w 1910 r. Towarzystwa Studentów Polskich, które pełniło ważną rolę integracyjną oraz samopomocową wśród polskiej młodzieży.

Zauważalna poprawa statusu społeczności polskiej na Wschodzie nastąpiła po wydarzeniach rewolucji 1905-1907 r., kiedy władze rosyjskie zaczęły prowadzić bardziej liberalną politykę. Doszło wówczas do zmian w niekorzystnym dla Polaków ustawodawstwie, w tym zniesione zostały ograniczenia językowe, zaś w nowym parlamencie rosyjskim (dumie) znalazło się nawet 5 przedstawicieli polskiej emigracji. Reakcją Polaków na nową sytuację była ożywiona działalność i zakładanie stowarzyszeń kulturalno-oświatowych. W 1906 r. powstał „Dom Polski” w Odessie, zaś w kolejnych latach powołano analogiczne organizacje w wielu większych miastach Rosji. Wyjątkowo prężnym centrum polskiej emigracji był Petersburg, stanowiący ośrodek działalności społeczno-kulturalnej oraz wydawniczej. Po 1905 r. powstały w tym mieście organizacje polonijne, takie jak: Stowarzyszenie Gimnastyczne *Sokół Polski* oraz *Macierz Szkolna*, publikowano też polskie książki (w tym dzieła Adama Mickiewicza) oraz szereg tytułów prasowych, między innymi tygodnik *Kraj*, redagowany przez Erazma Piltza oraz *Dziennik Petersburski*. Drugim, również istotnym ośrodkiem czasopiśmiennictwa polskiego był Kijów, gdzie ukazywały się, m. in. *Dziennik Kijowski* oraz *Głos Kijowski*. Równie istotną rolę, wobec braku wyższych uczelni polskich, odgrywał Uniwersytet w Kijowie, na którym przed powstaniem styczniowym studiowało nawet do 60 proc. studentów polskich.

Własną prasą dysponował też Kościół katolicki, który w imperium rosyjskim odgrywał przez długi okres rolę niemal jedynej instytucji, pozwalającej zachować polską tożsamość. Pozytywne zmiany po 1905 r. były jednak krótkotrwałe. W latach 1907-1911, za rządów premiera Stołypina, cofnięto większość uprawnień nadanych mniejszościom narodowym.

Nowy rozdział w dziejach Polaków na Wschodzie rozpoczął się wraz z wybuchem I wojny światowej, która spowodowała przesiedlenia, deportacje oraz dobrowolne przemieszczenia setek tysięcy osób. Wybuch rewolucji w Rosji w 1917 r., a następnie powstanie nowych państw po 1918 r. zmieniły też radykalnie położenie mniejszości polskich w każdym z nich. ■